Materiallar to’plami · Conference Proceedings
QATAG‘ON QURBONLARI: TARIXIY XOTIRA, MILLIY O‘ZLIK VA MA’NAVIY MEROS
10 September – 10 October 2026
UDK 004.8

TRANSMILLIY TIJORAT NIZOLARINI HAL ETISHDA AVTONOM SUN’IY INTELLEKT (AI-ARBITRATORS) TOMONIDAN CHIQARILGAN QARORLARNI XALQARO MIQYOSDA TAN OLISH VA IJROGA QARATISH MUAMMOLARI

Jasminabonu Nurmatjon qizi Fozilova*
Student, Farg‘ona davlat universiteti Huquqshunoslik fakulteti Yurisprudensiya yo‘nalishi 24-76A guruh talabasi, Uzbekistan
✉ jasminafozilova709@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada transmilliy tijorat nizolarini arbitraj orqali hal etishda avtonom sun’iy intellekt tizimlaridan, xususan, “AI-Arbitrator” konsepsiyasidan foydalanishning xalqaro huquqiy oqibatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy e’tibori sun’iy intellekt tizimi tomonidan inson arbitrining bevosita ishtirokisiz chiqarilgan qarorning arbitraj qarori sifatida huquqiy maqomini belgilash, uning boshqa davlat hududida tan olinishi va majburiy ijroga qaratilishi bilan bog‘liq muammolarga qaratilgan. Xalqaro tijorat arbitrajining asosiy huquqiy bazasi — 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi va UNCITRAL Xalqaro tijorat arbitraji to‘g‘risidagi Model qonuni — arbitraj bitimi, arbitraj tribunali, taraflarning protsessual huquqlari, qarorning shakli hamda tan olish va ijro etish masalalarini tartibga soladi. Biroq mazkur hujjatlarda qarorni mustaqil ravishda chiqaruvchi sun’iy intellekt tizimining arbitrajchi sifatidagi maqomi alohida tartibga solinmagan [1; 2]. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, AI tomonidan chiqarilgan qarorning xalqaro ijrosi faqat texnik jihatdan to‘g‘ri yaratilgan elektron hujjat mavjudligi bilan ta’minlanmaydi. Bunda arbitraj kelishuvining haqiqiyligi, arbitrning mustaqilligi va xolisligi, taraflarning ishini taqdim etish imkoniyati, qarorning asoslantirilganligi, protsessual tenglik, inson nazorati, algoritmik shaffoflik, ma’lumotlarning xavfsizligi va davlatning ommaviy tartib (public policy) talablari bilan muvofiqligi kabi omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi 2026-yil avgust holatiga ko‘ra 172 ta davlatni birlashtirgan bo‘lib, u xorijiy arbitraj qarorlarini tan olish va ijro etishning asosiy global mexanizmi hisoblanadi [1]. Maqolada AI-Arbitrator modelini to‘liq inson arbitrining o‘rnini bosuvchi mexanizm sifatida emas, balki inson nazorati ostidagi “hybrid arbitration” modeli doirasida bosqichma-bosqich joriy etish xalqaro arbitrajning huquqiy barqarorligi uchun maqbulroq ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar

sun’iy intellekt, AI-Arbitrator, xalqaro arbitraj, transmilliy tijorat nizolari, Nyu-York konvensiyasi, UNCITRAL Model qonuni, arbitraj qarori, tan olish, majburiy ijro, algoritmik shaffoflik, inson nazorati, protsessual adolat, ommaviy tartib, arbitraj tribunal, LegalTech.

DOI: 10.5281/zenodo.23279434

Kirish

Xalqaro savdo-iqtisodiy munosabatlarning kengayishi bilan turli davlatlarda joylashgan kompaniyalar o‘rtasidagi nizolar soni va murakkabligi ham ortib bormoqda. Bunday nizolarni hal etishda xalqaro tijorat arbitraji sud jarayoniga muqobil, moslashuvchan va transmilliy xususiyatga ega mexanizm sifatida muhim o‘rin egallaydi. 2021-yilgi Queen Mary University of London va White & Case xalqaro arbitraj so‘rovnomasida 1 218 nafar respondent ishtirok etgan bo‘lib, ularning 90 foizi xalqaro arbitrajni transchegaraviy nizolarni hal etishning afzal usuli sifatida ko‘rsatgan [10].

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi xalqaro arbitrajga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Elektron hujjatlar, videokonferensiyalar, elektron dalillar, bulutli ma’lumotlar bazalari va texnologiyaga asoslangan hujjatlarni ko‘rib chiqish vositalari arbitraj jarayonining odatiy elementlariga aylanib bormoqda. 2021-yilgi so‘rovnomada sun’iy intellektdan foydalanish boshqa raqamli texnologiyalarga nisbatan hali past bo‘lgani

qayd etilgan: respondentlarning 35 foizi AI vositalaridan hech qachon, 24 foizi kamdan-kam foydalanganini bildirgan, 26 foizi “ba’zan”, 13 foizi “tez-tez” va 2 foizi “doimo” foydalanganini ko‘rsatgan [10].

Keyingi yillarda vaziyat o‘zgarmoqda. 2025-yilgi xalqaro arbitraj so‘rovnomasida respondentlarning 52 foizi kelgusi besh yil davomida arbitrlar AI’dan tobora ko‘proq foydalanishini kutgan. Shu bilan birga, xatolar va algoritmik tarafkashlik 51 foiz, maxfiylik bilan bog‘liq xavflar 47 foiz, tajribaning yetishmasligi 44 foiz va tartibga solishdagi bo‘shliqlar 38 foiz respondent tomonidan AI’dan kengroq foydalanishga asosiy to‘siqlar sifatida ko‘rsatilgan [11].

Shu nuqtada “AI-Arbitrator” konsepsiyasi alohida ilmiy-huquqiy masala sifatida yuzaga keladi. Oddiy AI-assisted arbitration modelida inson arbitr qaror qabul qiladi, AI esa hujjatlarni tahlil qiladi, huquqiy ma’lumotlarni izlaydi, dalillarni tasniflaydi yoki qaror loyihasini tayyorlashda yordam beradi. AI-Arbitrator modelida esa qaror chiqarishning asosiy yoki to‘liq funksiyasi algoritmik tizimga yuklanadi. Aynan ikkinchi model xalqaro huquq uchun murakkab savol tug‘diradi: bunday tizim tomonidan chiqarilgan hujjat 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi ma’nosidagi “arbitraj qarori” hisoblanadimi?

Mazkur savol hozirgi paytda faqat nazariy ahamiyatga ega emas. 2026-yil fevralida UNCITRAL Working Group II doirasida AI’ning nizolarni hal etishdagi qo‘llanilishi bo‘yicha maxsus kollokvium tashkil etilib, uning alohida paneli “Arbitrators and the use of AI – Impact on Recognition and Enforcement” deb nomlangan [12]. Bu holat xalqaro huquq hamjamiyati AI va arbitraj o‘rtasidagi munosabatni endilikda faqat texnologik emas, balki tan olish va ijro etish nuqtayi nazaridan ham ko‘rib chiqayotganini ko‘rsatadi.

Metodologiya

Tadqiqotda normativ-huquqiy, qiyosiy-huquqiy, tizimli, doktrinal va empirik tahlil usullaridan foydalanildi. Normativ-huquqiy usul orqali 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi, UNCITRAL Model qonuni, Yevropa Ittifoqining 2024-yilgi Sun’iy intellekt to‘g‘risidagi reglamenti hamda xalqaro arbitrajga oid boshqa hujjatlarning tegishli qoidalari o‘rganildi [1; 2; 5].

Qiyosiy-huquqiy usul orqali xalqaro arbitraj tizimining an’anaviy talablari AI tizimlarining huquqiy va texnik xususiyatlari bilan taqqoslandi. Xususan, arbitrning mustaqilligi va xolisligi, taraflarning tinglanish huquqi, qarorning asoslantirilishi, qaror chiqaruvchi subyektning huquqiy maqomi va ijro bosqichida ommaviy tartib talablari alohida tahlil qilindi.

Empirik qismda Queen Mary University of London va White & Case tomonidan o‘tkazilgan xalqaro arbitraj so‘rovnomalarining statistik ma’lumotlari hamda 2026-yilda AI-Arbitrator masalasini o‘rgangan ilmiy tadqiqotlardan foydalanildi [10; 11; 13]. 2021-yilgi so‘rovnoma 1 218 ta anketa javobi va 198 ta intervyuni qamrab olgan [10].

Doktrinal tahlil doirasida sun’iy intellektning huquqiy qaror qabul qilishdagi imkoniyatlari va cheklovlarini o‘rgangan ilmiy ishlar, jumladan Maxi Scherer, Hibah Alessa, Orlando Federico Cabrera Colorado, Magdalena Łągiewska va Layan Al Fatayrining tadqiqotlari tahlil qilindi [7; 8; 9; 13; 14].

Tadqiqotning muhim metodologik chegarasi shundan iboratki, AI-Arbitrator tomonidan to‘liq avtonom tarzda chiqarilgan qarorlarning xalqaro miqyosda tan olingan va ijro etilganligi haqida yetarli darajada shakllangan sud-amaliyoti mavjud emas. Shuning uchun maqoladagi tegishli xulosalar mavjud xalqaro arbitraj normalarini AI-Arbitrator modeliga tatbiq etish orqali ishlab chiqilgan doktrinal-huquqiy tahlilga asoslanadi.

Natijalar

Tadqiqotning birinchi muhim natijasi shundan iboratki, AI-Arbitrator tomonidan chiqarilgan qarorning xalqaro huquqiy maqomi, avvalo, uning “arbitraj qarori” sifatida kvalifikatsiya qilinishiga bog‘liq. 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi xorijiy va nodavlat arbitraj qarorlarini tan olish hamda ijro etish uchun umumiy xalqaro standartlarni belgilaydi. Konvensiyaning maqsadi xorijiy arbitraj qarorlarini kamsitmasdan tan olish va ularni milliy sudlarda ijro etish imkoniyatini yaratishdan iborat [1]. 2026-yil avgust holatiga ko‘ra Konvensiyada 172 ta davlat ishtirok etmoqda.

Biroq Nyu-York konvensiyasi AI tizimining arbitr bo‘lishi mumkinligi haqida hech qanday maxsus norma bermaydi. Konvensiyaning V-moddasi ijroni rad etish mumkin bo‘lgan asoslar qatorida arbitraj kelishuvining haqiqiy emasligi, tarafning tegishli xabardor qilinmaganligi yoki o‘z ishini taqdim etish imkoniyatidan

mahrum bo‘lganligi, arbitraj tribunali tarkibi yoki protseduraning taraflar kelishuviga yoki arbitraj joylashgan davlat qonuniga muvofiq emasligi, qarorning majburiy kuchga ega emasligi yoki bekor qilinganligi hamda ijroning ommaviy tartibga zidligini nazarda tutadi [1].

Demak, AI-Arbitrator tomonidan chiqarilgan qaror bo‘yicha ijro sudining asosiy savoli “AI texnik jihatdan qaror chiqara oladimi?” emas, balki “ushbu qaror tegishli arbitraj kelishuvi va lex arbitri doirasida vakolatli arbitraj tribunali tomonidan chiqarilgan haqiqiy arbitraj qarorimi?” degan savol bo‘ladi.

Ikkinchi muhim natija UNCITRAL Model qonunining arbitrga qo‘yadigan talablaridan kelib chiqadi. Model qonunning 11-moddasi arbitr tayinlashda mustaqillik va xolislikni ta’minlash zarurligini nazarda tutadi. 12-modda esa arbitrning xolisligi yoki mustaqilligiga asoslangan shubhalar mavjud bo‘lsa, uni rad etish mexanizmini belgilaydi [2].

Bu normalarni AI tizimiga tatbiq etishda jiddiy muammo paydo bo‘ladi. Inson arbitrning manfaatlar to‘qnashuvi, moliyaviy aloqalari yoki taraflardan biri bilan professional munosabatlari tekshirilishi mumkin. AI tizimida esa manfaatlar to‘qnashuvi dasturchi, tizim operatori, model egasi, ma’lumotlar bazasi provayderi yoki algoritmni moliyalashtiruvchi subyekt bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shuning uchun AI-Arbitrator uchun “mustaqillik” tushunchasi inson arbitrga nisbatan ancha murakkab mazmunga ega.

Uchinchi natija protsessual adolat bilan bog‘liq. Xalqaro arbitrajda taraflarning tengligi, qarama-qarshi tomonning dalillarini ko‘rib chiqish, o‘z pozitsiyasini taqdim etish va protsessual huquqlardan foydalanish imkoniyati muhim kafolatlardir. UNCITRAL Model qonuni 36-moddasi ham tarafning o‘z ishini taqdim etish imkoniyatidan mahrum bo‘lishini qarorni tan olish yoki ijro etishni rad etish asoslaridan biri sifatida belgilaydi [2].

AI tizimining “qora quti” xarakteri aynan shu bosqichda muammo tug‘dirishi mumkin. Agar taraf algoritm qanday qilib muayyan dalilni baholaganini, qaysi ma’lumotlardan foydalanganini yoki qarorning qaysi mantiqiy bosqich orqali shakllanganini tekshira olmasa, qarorni mazmunan va protsessual jihatdan samarali tarzda e’tiroz qilish qiyinlashadi. Scherer sun’iy intellekt asosidagi huquqiy qarorlar bilan bog‘liq asosiy masalalardan biri sifatida asoslantirilgan va tushunarli qaror chiqarish zaruratini ko‘rsatadi [7].

To‘rtinchi natija AI tizimlarining xatoga moyilligi bilan bog‘liq. Generativ AI tizimlari mavjud bo‘lmagan faktlar yoki manbalarni yaratishi, noto‘g‘ri huquqiy xulosalar chiqarishi mumkin. Bunday xatolik arbitraj qaroriga kirib qolsa, u oddiy texnik kamchilik emas, balki qarorning huquqiy asoslanganligiga bevosita ta’sir qiluvchi nuqson bo‘lishi mumkin.

2025-yilda AQShda yuzaga kelgan *LaPaglia v. Valve Corp.* ishi AI-Arbitratorning to‘liq avtonom modeli emas, balki inson arbitrining AI’dan foydalanishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, masalaning amaliy xavflarini yaqqol ko‘rsatdi. Da’vogar arbitr AI yordamida qaror tayyorlash orqali o‘zining qaror qabul qilish vakolatini amalda AI tizimiga topshirganini da’vo qilgan. Mazkur da’vo arbitraj qarorini bekor qilish masalasini keltirib chiqardi; ishning muhim jihati shundaki, sudga qaror tarkibida ish materiallarida mavjud bo‘lmagan faktlar bo‘lishi mumkinligi haqida vajlar keltirilgan [15].

Beshinchi natija — elektron shakldagi arbitraj qarorlarining o‘zi AI-Arbitrator qarorlarini tan olish uchun avtomatik to‘siq emas. UNCITRAL elektron tijorat rivojini hisobga olgan holda Nyu-York konvensiyasining arbitraj kelishuvi shakliga oid normalarini elektron shakldagi hujjatlarga nisbatan zamonaviy talqin qilishni tavsiya qilgan [4]. Shunday ekan, muammo qarorning elektron shaklda bo‘lishida emas; muammo uning **kim tomonidan, qanday vakolat asosida va qanday protsessual kafolatlar bilan chiqarilganida**.

Tahlil va muhokama

AI-Arbitrator qarorlarini xalqaro miqyosda tan olish va ijro etish masalasida eng asosiy muammo “arbitr” tushunchasining huquqiy subyekt bilan bog‘liqligidir. Ko‘plab milliy arbitraj qonunlarida arbitrga nisbatan “person”, “natural person” yoki shaxsga xos boshqa huquqiy tushunchalar qo‘llanadi. 2026-yilda e’lon qilingan Al Fatayri tadqiqotida ayrim yurisdiksiyalarda arbitrning tabiiy shaxs bo‘lishi to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita nazarda tutilishi ko‘rsatilgan. Tadqiqotda Fransiya, Shvetsiya va Shotlandiya huquqidagi tegishli qoidalar tahlil qilingan [13].

Bu holat AI-Arbitratorning huquqiy shaxs emasligi bilan bog‘liq masalani keltirib chiqaradi. AI tizimi o‘z nomidan shartnoma tuzmaydi, mol-mulkka ega bo‘lmaydi, protsessual javobgarlikni o‘z zimmasiga

olmaydi va odatda mustaqil huquq subyekti sifatida e’tirof etilmagan. Shuning uchun AI tomonidan chiqarilgan qarorning o‘zi “arbitraj tribunali qarori” sifatida tan olinishi uchun inson yoki yuridik shaxs tomonidan berilgan vakolat va huquqiy javobgarlik mexanizmi mavjud bo‘lishi kerak.

Ikkinchi muhim masala — arbitraj kelishuvining talqini. Taraflar shartnomada “nizolar bir yoki bir nechta arbitr tomonidan hal qilinadi” deb kelishgan bo‘lishi mumkin. Biroq taraflarning bunday kelishuvi AI tizimini arbitr sifatida nazarda tutganini avtomatik ravishda anglatmaydi. Ayniqsa, arbitraj kelishuvi tuzilgan vaqtda taraflar AI-Arbitrator konsepsiyasini nazarda tutmagan bo‘lsa, keyinchalik bir tomonning unilateral tarzda AI tizimidan foydalanishi taraflarning haqiqiy irodasiga zid deb baholanishi mumkin.

Uchinchi muammo — qarorni asoslantirish. Inson arbitr qarorni yozma shaklda asoslash, dalillarni baholash va huquqiy xulosaga kelish jarayonini tushuntirish imkoniyatiga ega. AI tizimida esa katta til modellari ehtimollik asosida matn yaratadi. Shu sababli AI tomonidan yaratilgan izohning mavjudligi har doim ham uning qaror chiqarish jarayonining real sabablarini aks ettirishini anglatmaydi. Bu “post hoc explanation” muammosini yuzaga keltiradi: tizim qaror chiqarib bo‘lgach, nima uchun bunday qarorga kelganini ishonchli tarzda tushuntirib bera olmasligi mumkin.

CEPEJ tomonidan 2018-yilda qabul qilingan Yevropa etik xartiyasida sud tizimlarida AI’dan foydalanishning besh asosiy prinsipi — fundamental huquqlarni hurmat qilish, diskriminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik, sifat va xavfsizlik, shaffoflik/impartiality/fairness hamda foydalanuvchi nazorati belgilangan [5]. Xartiya nizoni hal qilish yoki sud qarorlarini tayyorlashda AI vositalari insonning adolatli sudlov huquqini va adversarial protsessni buzmasligi kerakligini alohida ta’kidlaydi.

Xartiyaning “under user control” prinsipi AI-Arbitrator masalasida alohida ahamiyatga ega. CEPEJ hujjatiga ko‘ra, sud tizimidagi mutaxassislar AI tomonidan berilgan natijani qayta ko‘rib chiqish va muayyan ishning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib undan foydalanmaslik imkoniyatiga ega bo‘lishi kerak [5, pp. 7–12]. Bu yondashuv to‘liq avtonom AI-Arbitrator modelidan ko‘ra inson nazoratidagi gibrid modelni qo‘llab-quvvatlaydi.

Yevropa Ittifoqining 2024-yilgi Sun’iy intellekt to‘g‘risidagi reglamenti ushbu masalani yanada aniqroq ko‘rsatadi. AI Act sud organlariga yordam berish yoki huquqni muayyan faktlarga tatbiq etish uchun ishlatiladigan ayrim AI tizimlarini yuqori xavfli tizimlar qatoriga kiritadi. Shuningdek, muqobil nizolarni hal etish organlari tomonidan qo‘llaniladigan va taraflar uchun huquqiy oqibat tug‘diradigan tizimlar ham yuqori xavfli tizim sifatida tasniflanishi mumkin. Reglamentning 14-moddasi yuqori xavfli AI tizimlarida inson nazoratini talab qiladi [6].

Bu yondashuv AI-Arbitratorning to‘liq avtonom modeliga nisbatan jiddiy huquqiy cheklov sifatida baholanishi mumkin. AI Act sud qarorlarini qo‘llab-quvvatlashda AI’dan foydalanish imkoniyatini tan olsa-da, yakuniy qaror qabul qilish inson nazoratidan chiqarib yuborilmasligi kerakligini ko‘rsatadi [6].

To‘rtinchi muammo — algoritmik diskriminatsiya. Agar AI-Arbitrator o‘tmishdagi arbitraj qarorlari asosida o‘qitilgan bo‘lsa, mavjud tizimdagi statistik yoki institutsional tarafkashliklar modelga ko‘chishi mumkin. CEPEJ ham mashinaviy o‘rganish tizimlari mavjud diskriminatsiyani takrorlashi yoki kuchaytirishi mumkinligi haqida ogohlantirgan [5, pp. 8–10].

Beshinchi muammo — maxfiylik va ma’lumotlarni himoya qilish. Xalqaro tijorat arbitrajida tijorat sirlari, moliyaviy ma’lumotlar, texnologik hujjatlar, mijoz ma’lumotlari va shaxsiy ma’lumotlar mavjud bo‘lishi mumkin. Ushbu ma’lumotlarni uchinchi tomon AI platformasiga yuklash ma’lumotlarning boshqa yurisdiksiyaga uzatilishi, saqlanishi yoki qayta ishlanishi bilan bog‘liq xavflarni keltirib chiqaradi. 2021-yilgi Queen Mary so‘rovnomasida respondentlarning faqat taxminan chorak qismi arbitraj ishlarida kiberxavfsizlik choralarini tez-tez yoki doimo ko‘rganini bildirgan, 57 foiz esa bunday choralar ishlarning yarmidan kamida uchraganini ko‘rsatgan [10].

Oltinchi muammo — javobgarlik. AI noto‘g‘ri qaror chiqargan taqdirda kim javob beradi? Dastur ishlab chiqaruvchisi, arbitraj instituti, AI’ni tanlagan taraflar, inson arbitr yoki tizim operatori? Amaldagi xalqaro arbitraj huquqi bunday vaziyat uchun yagona javobgarlik modelini bermaydi. Shu sababli AI-Arbitrator modelini huquqiy jihatdan joriy etishdan oldin javobgarlikni taqsimlash mexanizmi ishlab chiqilishi kerak.

Yettinchi muammo — ijro sudining public policy nazorati. Nyu-York konvensiyasining V(2)(b)-

moddasiga ko‘ra, agar qarorning tan olinishi yoki ijrosi tegishli davlatning ommaviy tartibiga zid bo‘lsa, sud uni tan olish yoki ijro etishni rad qilishi mumkin [1]. AI qarorining shaffof bo‘lmasligi, taraflarning teng protsessual imkoniyatga ega bo‘lmasligi yoki inson nazoratining butunlay yo‘qligi ayrim yurisdiksiyalarda public policy bilan bog‘liq e’tirozlarni keltirib chiqarishi ehtimoli mavjud.

Bunda yana bir muhim jihat mavjud: Nyu-York konvensiyasi va UNCITRAL Model qonuni arbitraj qarorlarini tan olish uchun sudlarga cheklangan nazorat mexanizmini taqdim etadi. Model qonunning 35-moddasiga ko‘ra, arbitraj qarori, qayerda chiqarilganidan qat’i nazar, tegishli shartlar asosida majburiy deb tan olinadi va ijro etilishi mumkin [2]. 36-modda esa tan olish yoki ijroni rad etishning cheklangan asoslarini belgilaydi [2].

Shu sababli AI-Arbitrator masalasida eng maqbul yondashuv mavjud Nyu-York konvensiyasi tizimini butunlay qayta qurish emas, balki “AI-assisted arbitration” va “AI-adjudicated arbitration” tushunchalarini normativ jihatdan ajratishdan boshlanishi mumkin.

Birinchi modelda inson arbitr yakuniy qaror chiqaradi, AI esa yordamchi vosita hisoblanadi. Bunda amaldagi xalqaro arbitraj huquqiga moslashish nisbatan oson. Ikkinchi modelda AI qaror chiqarishning asosiy subyekti bo‘ladi. Bunda esa arbitrning huquqiy maqomi, vakolati, mustaqilligi, javobgarligi va protsessual kafolatlari bo‘yicha yangi qoidalar zarur.

Ilmiy adabiyotlarda ham inson va AI o‘rtasidagi gibrid model hozircha ustun yo‘nalish sifatida ko‘rilmoqda. Alessa AI’ning online dispute resolution tizimlarida yordamchi va ayrim hollarda an’anaviy nizolarni hal qilish usullarining o‘rnini bosuvchi vosita sifatida qo‘llanishi mumkinligini qayd etadi, biroq bunday tizimlar bilan bog‘liq muhim huquqiy muammolar mavjudligini ko‘rsatadi [8, pp. 319–342].

Cabrera Colorado xalqaro arbitrajda AI rivojlanishini ikki bosqichda ko‘radi: dastlab inson va AI o‘rtasidagi qo‘shimcha, yordamchi munosabat, keyinchalik esa AI’ning yanada murakkab vazifalarni bajarishi [9, pp. 301–342]. Bu yondashuv hozirgi amaliyotga ham mos keladi.

2026-yilda Al Fatayri tomonidan e’lon qilingan tadqiqot ham AI-Arbitrator masalasida amaliyotchilarning ehtiyotkorligini ko‘rsatadi. Tadqiqotda muallif o‘tkazgan so‘rov natijalariga ko‘ra, respondentlarning 13,8 foizi arbitrajda AI vositalaridan tez-tez, 20,7 foizi vaqti-vaqti bilan, 27,6 foizi nisbatan kam, yana 27,6 foizi juda kam foydalanganini bildirgan; 10,3 foiz esa foydalanmasligini ko‘rsatgan [13, pp. 327–347]. Shuningdek, respondentlarning atigi 3,4 foizi AI inson arbitrlarini to‘liq almashtirishi mumkin deb hisoblagan [13].

Mazkur ko‘rsatkichlar AI-Arbitrator konsepsiyasining hozircha inson arbitrini to‘liq almashtirish darajasiga yetmaganini ko‘rsatadi. Biroq bu holat texnologiyaning kelajakdagi rivojlanishini inkor etmaydi. Aksincha, xalqaro arbitraj institutsional va normativ jihatdan oldindan tayyorgarlik ko‘rishi zarurligini ko‘rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, AI-Arbitrator qarorlarini xalqaro tan olish uchun quyidagi minimal shartlar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq:

— taraflarning AI’dan arbitraj qarorlarini chiqarishda foydalanishga aniq va ongli roziligi;

— AI tizimining texnik va huquqiy auditdan o‘tkazilishi;

— algoritmning ishlash prinsiplari va qaror chiqarish metodologiyasi haqida yetarli darajadagi tushuntirish;

— inson arbitr yoki boshqa vakolatli inson subyektining yakuniy nazorati;

— taraflarning AI tomonidan ishlatilgan dalillar va ma’lumotlarni tekshirish imkoniyati;

— qarorning inson tomonidan tasdiqlanishi yoki autentifikatsiya qilinishi;

— tizimdagi ma’lumotlar, model versiyasi va qaror chiqarish jarayonining audit izi saqlanishi;

— xatolik va zarar uchun javobgarlik subyektlarining oldindan belgilanishi;

— AI tizimidan foydalanishning arbitraj kelishuvi va lex arbitri bilan muvofiqligi;

— tan olish va ijro bosqichida sudga qarorning texnik va protsessual kelib chiqishini tekshirish imkonini beruvchi hujjatlarning taqdim etilishi.

Bunday modelda “human-in-the-loop” prinsipi asosiy huquqiy kafolatga aylanishi mumkin. Ya’ni AI katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qiladi, ehtimoliy huquqiy pozitsiyalarni aniqlaydi, dalillarni guruhlaydi va qaror loyihasini tayyorlaydi, lekin yakuniy huquqiy qarorni vakolatli inson arbitr chiqaradi.

Bu yondashuv CEPEJ tamoyillari bilan ham uyg‘unlashadi. CEPEJ AI vositalaridan foydalanishda shaffoflik, xolislik, inson nazorati, sifat va xavfsizlikni ta’minlashni talab qiladi [5, pp. 5–12].

Bundan tashqari, xalqaro arbitraj institutlari o‘z qoidalarida AI’dan foydalanish bo‘yicha maxsus protsessual standartlarni ishlab chiqishi mumkin. Masalan, arbitr AI’dan qaror loyihasini tayyorlashda foydalangan bo‘lsa, bu haqda taraflarga ma’lum qilish majburiyati joriy qilinishi mumkin. AI ishlatilgan bo‘lsa, tizim nomi, foydalanilgan model turi, foydalanish maqsadi, ma’lumotlarni qayta ishlash usuli va inson tomonidan amalga oshirilgan verifikatsiya haqida minimal deklaratsiya talab qilinishi mumkin.

Bunday yondashuv arbitrning mustaqilligi va xolisligini himoya qiluvchi xalqaro standartlar bilan ham bog‘liq. IBA’ning 2024-yilgi Xalqaro arbitrajdagi manfaatlar to‘qnashuvi bo‘yicha yo‘riqnomalari arbitrlarning mustaqilligi, xolisligi va disclosure majburiyatlarini yanada aniqlashtirgan [3, pp. 6–20]. AI tizimlaridan foydalanishda ham ushbu tamoyillarni texnologik muhitga moslashtirish zarur.

Natijada, AI-Arbitrator qarorlarini xalqaro tan olishning eng katta to‘sig‘i texnik emas, huquqiy-institutsional xarakterga ega. Texnik jihatdan AI tizimi qaror matnini yaratishi mumkin. Ammo xalqaro ijro tizimi uchun qarorning mavjudligi emas, balki uning qonuniy vakolat, taraflar roziligi, protsessual adolat va arbitrajning xalqaro standartlariga muvofiqligi muhimdir.

Xulosa

Transmilliy tijorat nizolarini hal etishda sun’iy intellektdan foydalanish xalqaro arbitraj rivojlanishining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylanmoqda. 2021-yilgi xalqaro arbitraj so‘rovnomasida AI’dan foydalanish boshqa texnologiyalarga nisbatan hali cheklangan bo‘lgan bo‘lsa-da, 2025-yilgi so‘rovnoma arbitrlarning kelajakda AI’dan foydalanishi sezilarli darajada oshishini ko‘rsatayotganini qayd etdi [10; 11]. Shu bilan birga, xatolik, tarafkashlik, maxfiylik, tajriba yetishmasligi va normativ bo‘shliqlar asosiy xavf omillari sifatida saqlanib qolmoqda.

Tadqiqot natijasida aniqlanishicha, hozirgi xalqaro huquqiy tizimda AI-Arbitrator tomonidan to‘liq avtonom tarzda chiqarilgan qarorlarni tan olish va ijro etish uchun maxsus universal huquqiy mexanizm mavjud emas. 1958-yilgi Nyu-York konvensiyasi va UNCITRAL Model qonuni arbitraj qarorlarining tan olinishi va ijro etilishini tartibga soladi, biroq “arbitr” tushunchasini sun’iy intellekt tizimiga nisbatan maxsus ravishda kengaytirmaydi [1; 2].

Shu sababli AI-Arbitrator qarori bo‘yicha ijro sudi, avvalo, qarorning haqiqiy arbitraj qarori ekanini aniqlashi kerak bo‘ladi. Bunda arbitraj kelishuvining haqiqiyligi, arbitrning vakolati, tribunal tarkibining qonuniyligi, taraflarning o‘z ishini taqdim etish imkoniyati, protsessual tenglik, qarorning asoslantirilganligi va public policy talablari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, AI tizimining huquqiy shaxs emasligi, algoritmik qarorlarning tushuntirilishi qiyinligi, ma’lumotlar va modelning tarafkash bo‘lish ehtimoli, kiberxavfsizlik va javobgarlik masalalari mustaqil huquqiy muammolarni yuzaga keltiradi. CEPEJning etik xartiyasi va Yevropa Ittifoqining AI Act hujjati ham huquqiy oqibatlarga ega AI tizimlarida inson nazorati, shaffoflik, xavfsizlik va fundamental huquqlarni himoya qilish zarurligini ko‘rsatmoqda [5; 6].

Shu nuqtayi nazardan, yaqin istiqbolda xalqaro arbitraj uchun eng maqbul model to‘liq avtonom “AI-Arbitrator” emas, balki inson va AI hamkorligiga asoslangan gibrid arbitraj modeli bo‘lishi mumkin. Bunday modelda AI texnik va analitik vazifalarni bajaradi, inson arbitr esa yakuniy huquqiy vakolatni saqlab qoladi.

Kelgusida UNCITRAL, arbitraj institutlari va milliy qonun chiqaruvchilar tomonidan AI’dan arbitrajda foydalanish bo‘yicha yagona yoki kamida uyg‘unlashtirilgan standartlarning ishlab chiqilishi muhim ahamiyat kasb etadi. 2026-yilda UNCITRAL doirasida AI va arbitraj qarorlarini tan olish hamda ijro etish masalasining alohida muhokama qilingani ushbu jarayonning xalqaro huquq kun tartibiga kirganini ko‘rsatadi [12].

Shunday qilib, AI-Arbitratorlar kelajakda xalqaro tijorat nizolarini tezroq va texnologik jihatdan samaraliroq hal qilish imkoniyatini yaratishi mumkin. Biroq xalqaro arbitrajning legitimligi faqat tezlik va texnik samaradorlik bilan emas, balki taraflarning roziligi, mustaqillik, xolislik, protsessual adolat, tushuntiriladigan qaror, inson nazorati va ijro etishning huquqiy kafolatlari bilan belgilanadi. Shu sababli AI texnologiyasining rivojlanishi arbitrajning insoniy va huquqiy mohiyatini almashtirishga emas, balki uni yanada samarali amalga

oshirishga xizmat qilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

[1] United Nations. Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958). New York, 1958. Ma’lumot olingan sahifalar: Treaty Series, Vol. 330, pp. 3–5; Articles I–VII. 2026-yil 22-avgust holatidagi ishtirokchi davlatlar statistikasi ham ushbu manbaning UN Treaty Collection ma’lumotlari asosida tekshirildi.

[2] UNCITRAL. UNCITRAL Model Law on International Commercial Arbitration (1985), with amendments as adopted in 2006. United Nations, New York, 2008. Ma’lumot olingan sahifalar: pp. 7–15, 35–38; Articles 11–13, 34–36.

[3] International Bar Association. IBA Guidelines on Conflicts of Interest in International Arbitration. London: IBA, 2024. Ma’lumot olingan sahifalar: pp. 6–20.

[4] UNCITRAL. Recommendation regarding the interpretation of article II, paragraph 2, and article VII, paragraph 1, of the Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards, done in New York, 10 June 1958. United Nations, 2006. Ma’lumot olingan qism: Articles II(2), VII(1), elektron shakldagi arbitraj kelishuvlari va hujjatlar bo‘yicha izohlar.

[5] Council of Europe, CEPEJ. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and Their Environment. Strasbourg, 2018/2019. Ma’lumot olingan sahifalar: pp. 5–12, 14–16, 29–41, 57–66.

[6] European Parliament and Council of the European Union. Regulation (EU) 2024/1689 of 13 June 2024 Laying Down Harmonised Rules on Artificial Intelligence (Artificial Intelligence Act). Official Journal of the European Union, 2024. Ma’lumot olingan qismlar: Recital 61; Articles 6, 14–15; Annex III, point 8; Official Journal, pp. 1–144.

[7] Scherer, M. Artificial Intelligence and Legal Decision-Making: The Wide Open? A Study on the Example of International Arbitration. Journal of International Arbitration, 2019, Vol. 36, No. 5. pp. 539–573.

[8] Alessa, H. The Role of Artificial Intelligence in Online Dispute Resolution: A Brief and Critical Overview. Information & Communications Technology Law, 2022, Vol. 31, No. 3. pp. 319–342. DOI: 10.1080/13600834.2022.2088060.

[9] Cabrera Colorado, O. F. The Future of International Arbitration in the Age of Artificial Intelligence. Journal of International Arbitration, 2023, Vol. 40, No. 3. pp. 301–342. DOI: 10.54648/JOIA2023014.

[10] School of International Arbitration, Queen Mary University of London; White & Case LLP. 2021 International Arbitration Survey: Adapting Arbitration to a Changing World. London, 2021. Ma’lumot olingan sahifalar: pp. 20–27, 34–36; so‘rovnoma 1 218 respondent va 198 intervyuni qamrab olgan.

[11] White & Case LLP; School of International Arbitration, Queen Mary University of London. 2025 International Arbitration Survey: The Path Forward — Realities and Opportunities in Arbitration. Arbitration and AI. London, 2025. Ma’lumot olingan qism: “Arbitration and AI”, AI’dan foydalanish, xavflar va kelajakdagi qo‘llanish ko‘rsatkichlari.

[12] UNCITRAL Working Group II. Colloquium on the Use of Artificial Intelligence (AI) in Dispute Resolution and Remote Hearings in Arbitration and Mediation. New York, 16–17 February 2026. Ma’lumot olingan qism: Panel I — “Arbitrators and the use of AI – Impact on Recognition and Enforcement”.

[13] Al Fatayri, L. Possibility for AI Arbitrators to Replace Human Arbitrators: Legal and Social Perspective. International Review of Law, 2026, Vol. 15, No. 1. pp. 327–347. DOI: 10.29117/irl.2026.0371.

[14] Łągiewska, M. Artificial Intelligence and International Arbitration Law: Revolution or Evolution. London: Routledge, 2025. 178 pp. Ma’lumot olingan qismlar: Chapter 2, “Artificial Intelligence (AI) in International Arbitration for Different Actors”; Chapter 3, “Legal Issues Involved in Using AI in International Arbitration”, ayniqsa pp. 85–138; Chapter 4, “Response of International Arbitration to AI”, pp. 139–160.

[15] LaPaglia v. Valve Corp., Petition to Vacate Arbitration Award, No. 3:25-cv-00833, U.S. District Court for the Southern District of California, 8 April 2025. Ma’lumot olingan sahifalar: Petition pp. 2–9. Ish AI yordamida arbitraj qarori tayyorlanganligi haqidagi da’volar bilan bog‘liq bo‘lib, AI-Arbitratorning to‘liq

avtonom modeli emas, inson arbitrining AI’dan foydalanishi bilan bog‘liq amaliy misol sifatida tahlil qilindi.

[16] UNCITRAL. UNCITRAL Secretariat Guide on the Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards (New York, 1958). New York: United Nations, 2016. 335 pp. Ma’lumot olingan qismlar: Articles III–V bo‘yicha sharhlar va tan olish/ijro etish amaliyotiga oid bo‘limlar.

[17] UNCITRAL. UNCITRAL Notes on Organizing Arbitral Proceedings. New York: United Nations, 2016. 40 pp. Ma’lumot olingan qismlar: arbitraj joyi, maxfiylik, dalillar, tinglovlar va arbitraj qarorini tayyorlashga oid bo‘limlar.